

ЗАЛУЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НАЙМИТСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Василь Маліков

Звернення до проблеми використання фольклорних джерел у звичаєво-правових дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. є доцільним та необхідним із таких міркувань. По-перше, фольклор вважається одним із найважливіших джерел у дослідженні звичаєвого права. Визначення ролі означеного джерела буде простежено в цій статті, починаючи з другої половини ХІХ ст. Однак повноцінне залучення названих джерел для вивчення звичаєво-правових відносин (зокрема наймитства) ще далеке від повноти та досконалості у відповідній науковій літературі. По-друге, важливо з'ясувати методологічні принципи, якими керувалися дослідники, використовуючи фольклор у даній тематиці. Це дозволить дати ґрунтовну оцінку доцільності та справжньої ролі використання фольклорних джерел у проведених дослідженнях, критично підійти до отриманих науковцями результатів у галузі звичаєвого права в цілому. Тільки спираючись на досягнення попередників у вирішенні даної проблеми та залучаючи сучасні підходи до аналізу фольклорних джерел, можна отримати вагомі результати в дослідженні звичаєво-правових відносин наймитства.

У даній статті автор має на меті узагальнити досвід використання фольклорних джерел у наукових працях, в яких тією чи іншою мірою розглянуто тематику звичаєво-правових відносин наймання в українській традиційній народній культурі.

Осмислення проблеми залучення фольклорних джерел до досліджень, які стосуються звичаєво-правових відносин наймання, відбувалося в межах спеціальних досліджень про фольклорні джерела вивчення звичаєвого пра-

ва, зокрема прислів'я та приказки. Історіографію цього питання ретельно висвітлив В. Сироткін¹. Окрім того, побіжні історіографічні зауваження стосовно теми даної статті можна знайти у працях, присвячених загальному розвитку та окремим проблемам вітчизняної фольклористики². Однак із наведених вище міркувань автора такий ступінь розробки даної теми явно недостатній, і саме тому ця проблема опинилася в центрі дослідницької уваги в статті.

Перші праці, в яких було поставлено проблему залучення фольклорних джерел до вивчення звичаєвого права народу, належать науковцям другої половини ХІХ ст. Особливий інтерес для порушеної в статті проблеми мають погляди дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на джерела пізнання народно-правових уявлень селянства. В основу вивчення народних звичаєво-правових норм було покладено побутування відповідних їм звичаїв у середовищі селянства³.

Дослідники другої половини ХІХ – початку ХХ ст. започаткували використання фольклорних джерел для вивчення звичаєво-правових уявлень. Для цього періоду характерно абсолютне переважання збору фольклорних матеріалів над їх ретельним аналізом та теоретичним опрацюванням. Активна збиральницька робота й опублікування фольклорних текстів свідчить про розуміння їх важливості дослідниками для вивчення народної культури, зосібна народної правосвідомості.

Зокрема, публікацію пісенних текстів супроводжувала їх систематизація та класифікація, а також окремі спроби аналізу їх сюжетів, показ взаємозв'язку з повсякденним життям селян-

ства. Пісні наймитського (заробітчанського) репертуару привернули увагу таких збирачів і дослідників, як І. Рудченко, М. Драгоманов⁴, А. Метлинський, А. Коціпинський⁵ та ін. Важливу роботу в цьому плані виконали також такі дослідники, як П. Чубинський і Б. Грінченко. До праць першого, зокрема, належить добірка жнивварських пісень⁶, другий окремо виділив заробітчанські пісні під заголовком «У наймах та на заробітках»⁷. Розглядаючи заробітчанські і наймитські пісні, М. Драгоманов зараховував їх до новотворів. При цьому чи не вперше він вжив і сам термін «наймитські пісні». Одним із жанрових різновидів останніх дослідник вважає так звані «заводські пісні». І. Франко і М. Драгоманов були одними з перших вітчизняних народознавців, які вивчали робітничі пісні⁸; проте власне наймитські пісні залишилися на периферії їхніх інтересів. Саме у зв'язку з відсутністю детального вивчення цієї проблеми М. Драгоманов зараховував наймитські пісні до «новотворів» (хоча під цим терміном він розумів ті пісні, які виникли після ліквідації Гетьманщини). Радянські фольклористи встановили генетичний зв'язок із чумацькими, родинно-побутовими (зокрема, приймацькими) піснями⁹.

Більш пильну увагу дослідники другої половини ХІХ — початку ХХ століття приділили збиранню і вивченню народних прислів'їв та приказок у зв'язку зі звичаєво-правовими нормами. Посилаючись на історіографічний огляд, поданий В. Сироткіним у відповідній статті¹⁰, можна навести такі відомості стосовно до цього питання. У російській науці вивчення юридичних паремій започаткував ще в першій половині ХІХ ст. І. Снегир'єв. Він обстоював думку, згідно з якою більша частина народних правових звичаїв виражається прислів'ями. І. Ілюстров, Я. Кузнецов, А. Сухов також зробили свій внесок у розробку даної проблеми¹¹. Українські правові паремії опублікували такі дослідники, як М. Номис, М. Комаров, І. Франко¹². Теоретичним опрацюванням прислів'їв та приказок у світлі народних правових уявлень займалися П. Чубинський і В. Охримович¹³.

Одне з чільних місць у вивченні звичаєво-правових відносин українського селянства належить П. Чубинському. У «Трудах етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» було зібрано великі за обсягом та значенням етнографічні матеріали, зокрема про звичаї наймання сільськогосподарських робітників та їх побут¹⁴. Дослідник залучив етнографічні описи, матеріали волосних судів, фольклорні тексти. Він здійснив і теоретичну обробку зібраних матеріалів у галузі звичаєвого права¹⁵.

П. Чубинський підкреслював важливе значення прислів'їв для вивчення звичаєвого права. «Багато прислів'їв є нічим іншим, як вироками давніх народних судів, постановами громад... Прислів'я і дотепер визначають багато юридичних відносин, існуючих в народі, за їх допомогою і тепер вирішуються спори. Нехтувати прислів'ями означає нехтувати неписаними законами, в сфері яких відбуваються відносини мільйонів людей»¹⁶. Однак щодо звичаєво-правових досліджень про наймання сільськогосподарських робітників досвід безпосереднього цілеспрямованого залучення фольклорних джерел майже відсутній. Окремим прикладом у цьому плані може слугувати аналіз П. Чубинського: «В народі існує прислів'я "найнявся, як продався", яке вказує на безумовну підпорядкованість наймита господарю»¹⁷. Прислів'я в таких випадках використовувалися не як джерела вивчення відносин наймання, а як ілюстрації та підкріплення того, що дослідник бачив і узагальнював у народному житті.

Новий етап дослідження звичаєво-правових відносин у 1920-х — на початку 1930-х років пов'язаний насамперед із діяльністю науково-дослідних інституцій ВУАН, а саме Етнографічної комісії (1920—1932) та Комісії для вивчення звичаєвого права України (1918—1934).

Так, було визнано, що звичаєво-правові дослідження мають проводитися на основі всебічного вивчення села¹⁸. Розширилася й тематика науково-пошукових робіт зі звичаєвого права. Також наголошувалося на використанні до-

сягнень попередніх дослідників у цій сфері¹⁹. Особливу увагу було приділено джерелам дослідження звичаєвого права. Розроблено програми всебічного вивчення звичаєвого права українського села і зокрема традицій наймання робітників, побуту наймитів²⁰. Розширилися й погляди дослідників на джерельну базу. «Комісія повинна виучувати передреволюційне звичаєве право...; виучувати, користуючись різними джерелами: пам'ятками — етнографічними, побутовими, літературними і юридичними з історії України (казками, піснями, прислів'ями, літописами, записками чужоземних письменників, життями святих, спогадами та листами сучасників й іншими творами літератури, збірниками звичаєвого права, законодавчими пам'ятками, друкованими й архівними актами, зокрема вироками волосних судів), почасти й оповіданнями старих людей»²¹. «І якби в нашій Комісії знайшлися дослідники, що забажали б вивчити саме казки, то-б таке вивчення могло б дати цікаву працю: “Звичаєве право в українських казках”. Так само можливі праці: “Звичаєве право в українських піснях і прислів'ях”, як наслідок одноособових або колективних студій над піснями і прислів'ями»²². Отже, фольклор отримував дедалі більше визнання як важливе самостійне джерело у проблемі дослідження звичаєвого права.

Віддаючи належне збиральницькій роботі дослідників, автор детально зупинився саме на теоретичній розробці питань вивчення фольклорних джерел стосовно звичаєвого права, пов'язаного з найманням сільськогосподарських робітників.

Серед фольклористичних праць суто соціологічного характеру, які безпосередньо торкаються досліджуваної автором теми, варто назвати статті В. Білецької «Наймитські пісні»²³ та «Жіночі наймитські пісні»²⁴, в яких, на думку І. Березовського, народно-поетична творчість аналізувалася в її нерозривному зв'язку зі щоденним побутом людини, в усій складності взаємодії народнопоетичної традиції з новими елементами, що закономірно виникали і розвивалися в ході художньої практики мас.

З поля зору дослідниці не випали й питання міжжанрових зв'язків у народній творчості, й така актуальна проблема, як робітничий фольклор²⁵.

В. Білецька провела детальний аналіз наймитських пісень²⁶ як окремої групи заробітчанських, зосередившись на характеристиці їхнього змісту та тематики. У своєму дослідженні вона використовувала порівняльний та генетичний методи. Дослідниця розглядала наймитські пісні в нерозривному зв'язку із соціальною дійсністю, в якій вони побутували. Вона порушила проблему необхідності визначення часу, місця, обставин виконання цих пісень та особи виконавця. Дослідниця виокремила чотири типи наймитських пісень²⁷ та провела їх структурний аналіз. На основі цього було виділено композиційні схеми наймитських пісень та їхні складові частини, що дало змогу В. Білецькій порівняти ці схеми зі структурами інших груп пісень та навіть інших жанрів фольклору²⁸. Це дозволило дійти висновку, що «наймитські пісні не цілком нові, принаймні щодо поетичних засобів; часто й темою вони тільки пристосовані до нових соціально-економічних умов і тому корінням своїм глибоко вросли в старовинний побут...»²⁹. Окрему увагу було приділено визначенню основних поетичних засобів та їхніх функцій у наймитських піснях. Як основні форми композиції цих пісень було визначено розповідь, опис та діалог. Функції поетичних засобів полягають, на думку В. Білецької, виключно в підкресленні найважливіших композиційних частин пісні, її колориту, у досконалості самого твору³⁰. Було виділено головні мотиви цих пісень: важку працю, поневіряння по наймах, скарги на погане харчування, вислугу за певний період. Наймитським пісням властива тематична єдність — взаємовідносини між протилежними селянськими групами, класове протиставлення. Твердження дослідниці про те, що наймитські пісні «правдиво відбивають наймитське життя на сумному тлі побутової дійсності»³¹, є доволі суперечливим.

Пізніше В. Білецька опублікувала окрему брошуру «Заробітчанські пісні»³². Тут вона зробила спробу представити ці пісні (до яких зарахувала й багато бурлацьких, чумацьких, наймитських, шахтарських) як окремий цикл творчості. Дослідниця акцентувала увагу на соціальних джерелах заробітчанських пісень, характеризувала їх як органічний елемент щоденного побуту трудівника.

Але незважаючи на таку постановку завдань і попередні напрацювання, фактичні досягнення у сфері вивчення звичаєво-правових норм наймання робітників із залученням фольклорних джерел були скромними. На це були такі причини. За результатами Першої всесоюзної конференції істориків-марксистів (Москва, 28 грудня 1928 р. — 4 січня 1929 р.) і Народи етнографів Москви та Ленінграда (Ленінград, 5—11 квітня 1929 р.) відбулися докорінні зміни у становищі етнографії як науки³³. Було задекларовано новий директивного характеру курс розвитку етнографії. Згідно з ним передбачалося: намітити шляхи, якими повинна розвиватися радянська етнографія; впровадити марксистсько-ленінську методологію в етнографічні дослідження; з'ясувати роль і місце етнографії в радянському будівництві³⁴. В українській етнографічній науці це позначилося на початку 1930-х років³⁵. Відповідні зміни сталися й у фольклористиці.

Репресії мали руйнівне значення для розвитку етнографії та фольклористики і відповідно позначилися на розробці тематики наймитства й залучення фольклорних джерел для її вивчення. Зокрема, вважалося, що дослідники перебільшували значення соціальних елементів у фольклорі, приписували не властиві йому функції тощо³⁶.

Повоєнний період розвитку радянської етнографії та фольклористики був новим етапом розробки проблеми залучення фольклорних джерел для вивчення звичаєво-правових норм наймання сільськогосподарських робітників, побуту і світогляду наймитів. Виокремити цей етап як самостійний у розробці даної тематики дозволяють автору не тільки вищеозначені зміни в науці — перехід до методологічного

монізму у вигляді марксистсько-ленінської методології, але й поява спеціальних досліджень, присвячених вивченню наймитських та заробітчанських пісень, а також звичаєво-правових уявлень у пареміях. Окрім того, друга половина XX ст. вирізняється величезною кількістю публікацій фольклорних матеріалів.

Одним із таких спеціальних досліджень, написаних на високому рівні, є стаття М. Плісецького «Трудова пісня»³⁷. У ній автор подав широкий огляд жанрових рис цієї групи пісень, обґрунтував їх класифікацію і систематизацію. Проаналізувавши жнивні, косарські й гребовецькі пісні, дослідник визначив функціональне призначення цих пісень, особливості й обставини їх виконання, виділив основні наявні мотиви, зокрема соціальні³⁸. Підхід М. Плісецького до аналізу трудових пісень на основі врахування обставин їх виконання є важливим теоретичним набутком, який доцільно використовувати для дослідження фольклорних джерел щодо наймитства.

Велику увагу питанням, пов'язаним зі звичаєво-правовими відносинами наймання, приділив О. Дей під час розгляду жнивних пісень як частини обрядової пісенності календарного циклу³⁹. Зокрема, дослідник вважає, що їхньою визначальною рисою є безпосередній зв'язок цієї групи пісень із трудовою діяльністю. Серед охарактеризованих ним мотивів жнивних пісень вирізняються такі: про важку працю робітників (наймитів чи кріпаків) у полі, особливості взаємин між ними та господарями або розпорядниками, умови праці (платня, час, харчування), сподівання робітників тощо⁴⁰. Окрім того, О. Дей показав значення та вплив жнивної обрядовості на працю робітників та її результати для них і господаря⁴¹. Указавши на надзвичайну щирість, виняткову простоту та реалістичність цієї групи пісень, дослідник надає цим рисам швидше художнього значення, ніж правдивості та безпосередності відображення відповідних відносин⁴².

Важливий внесок у справу дослідження наймитської, заробітчанської та емігрантської пісенності було зроблено в 70-х роках XX ст.

такими вченими, як М. Бочко⁴³ і С. Грица⁴⁴. У дослідженнях⁴⁵ цих науковців проведено багатосторонній аналіз наймитських і заробітччанських пісень. Було простежено історичний розвиток наймитських пісень, трансформацію давніх сюжетних, образних, композиційних особливостей цих пісень стосовно нових вимог часу, зміни соціально-економічних умов буття селянства. Проведено детальний аналіз характерних рис цієї групи пісень як самостійного тематичного циклу українського соціально-побутового фольклору. Учені дійшли висновку про ідейну й тематичну спільність цих пісень, визначили основні теми й мотиви, наявні в наймитських, заробітччанських і емігрантських піснях. Велику увагу було приділено вивченню стилістичних особливостей, поетичних засобів, структури даних пісень у тісному зв'язку з їх виникненням, походженням, побутуванням і трансформаціями. Виділено типові форми композиції наймитських пісень. Заробітччанську пісенність дослідники розглядають як відображення поглядів, переживань, роздумів, прагнень, надій їх виконавців — наймитів. При аналізі пісень неодноразово звернено увагу на зміни в світогляді й свідомості селянина: критичні погляди на дійсність, гострі соціальні суперечності. Вдалою є характеристика наймитських і заробітччанських пісень як творів виразного соціального спрямування, належних до чітко окресленого соціального середовища, як станових пісень⁴⁶. Простежено також взаємовпливи й зв'язки з іншими групами побутової пісенності. Особливий наголос зроблено на соціальних функціях наймитських, заробітччанських та емігрантських пісень. Вищезазначені підходи до аналізу даної групи пісень і теоретичні напрацювання науковців є доволі перспективними при дослідженні звичаєво-правових відносин наймання.

Поряд із цим у даних дослідженнях наявні доволі суперечливі твердження та висновки. Це стосується, зокрема, таких тверджень: «Пісні про виїзд до Канади, Бразилії майже з документальною точністю розказують...»⁴⁷; «Тут реалізм граничить іноді з натуралізмом, панує тон

першої, “свіжої” реакції на подію, без упереджених рефлексій та побоювань інформатора видатись недостатньо красномовним»⁴⁸; «У своїй сукупності ці пісні складають поетичну історію еміграційного руху, розкрити під соціальним кутом зору»⁴⁹; «Пісні ці настільки точні і історично правдиві, що по них можна визначити головні шляхи трудової еміграції та найбільші осередки скупчення їх за океаном»⁵⁰. Очевидно, такі твердження пов'язані з усталеним у радянській фольклористиці поглядом стосовно того, що пісня правдиво відображує життя, а пісенний образ є виявом конкретної реальності, відбиттям реальності, враховуючи художню умовність⁵¹. Однак така методологічна позиція звужує та спрощує соціальне значення побутування фольклору в традиційній народній культурі, а відповідно й розуміння звичаєво-правових відносин наймання.

У 1980-х роках було опубліковано пареміологічні дослідження М. Пазяка⁵² і В. Сироткіна⁵³. У цих роботах на основі досягнень радянської пареміології було проведено ґрунтовний аналіз прислів'їв та приказок як джерел звичаєво-правових уявлень українців; при цьому окреме висвітлення отримали в цьому контексті звичаї наймання сільськогосподарських робітників, їхні погляди на власне життя та працю. М. Пазяк присвятив свої дослідження проблемам побутування та семантики українських паремій. На основі народних традиційних звичаєвих та правових норм, стверджує дослідник, трудящі сформулювали значну кількість прислів'їв, сукупність яких і складала своєрідний кримінальний кодекс і обов'язкові правила поведінки⁵⁴. Цей науковець семантичний аналіз опорних слів у пареміях. Він дотримується погляду, що «паремії в своїй сукупності формували в різних поколіннях етику й естетичні смаки, виступаючи важливим чинником формування самого народного світогляду»; а «дослідження внутрішньої форми паремій, їх семантики дає змогу проникнути в глибини народного мислення, народного способу сприйняття дійсності і відображення її образним словом»⁵⁵. Дослідження народних

прислів'їв та приказок М. Пазяком і В. Сироткіним дозволило отримати значні результати щодо звичаєво-правових уявлень, пов'язаних із найманням сільськогосподарських працівників, світоглядом наймитів⁵⁶.

Отже, у 1980-х роках відбулися значні зміни в підходах до фольклорних джерел і методики роботи з ними. Було визнано, що вихідний фольклорний сюжетний та образний фонд може бути представлений як результат художнього та семантико-структурного перекодування фонду попередніх узагальнень у соціальній, побутовій, культурній сферах⁵⁷.

На сьогодні простежується посилення дослідницьких інтересів до звичаєво-правової культури українського народу, зокрема й щодо вивчення традицій наймання сільськогосподарських робітників⁵⁸. Однак фольклорні джерела в цій сфері дослідження народних звичаєво-правових уявлень майже незадіяні. Водночас сучасні фольклористи пропонують нові погляди й підходи до аналізу фольклорних текстів. Зокрема, привертає до себе увагу прагматичний підхід, досвід застосування якого є у праці сучасної російської дослідниці С. Адоньєвої⁵⁹. Згідно з цим підходом, фольклор є особливим соціальним інститутом керування людською поведінкою. Специфіка фольклорного мовлення полягає в тому, що вона організована згідно з певними принципами, які задаються традицією. Дотримання цих принципів є життєво важливою умовою відтворення соціуму в часі, оскільки традиція мовних практик, практик комунікації безпосередньо пов'язана з утвердженням певних соціальних відносин⁶⁰. Фольклор є особливим семіотичним апаратом, створеним для конструювання часу, простору й соціальної взаємодії в заданих традицією межах⁶¹. Такий підхід до фольклорних текстів, пов'язаних зі звичаєво-правовими відносинами наймання та працею наймитів, дозволяє, на думку автора, глибше зрозуміти особливості функціонування наймитства як значущого соціального явища в межах української традиційної народної культури.

Отже, автор вважає за доцільне виокремити три періоди в історіографії проблеми використання фольклору як джерела вивчення звичаєво-правових відносин наймання. Перший період охоплює другу половину XIX — початок XX ст., коли дослідниками (етнологами та правознавцями) було поставлено завдання вивчати звичаєве право із залученням фольклорних джерел, проведено значну збиральницьку роботу та отримано перші теоретичні узагальнення й практичні результати в цій сфері. До початку XX ст. ці завдання вирішували, з одного боку, у межах етнологічних праць загального характеру, в яких висвітлювався тогочасний побут українського селянства і народна творчість. З другого боку, у фольклористиці в цей період було здійснено перші спроби теоретичного осмислення звичаєво-правових уявлень селянства.

Нова хвиля наукових досліджень звичаєво-правової традиції народу виникає в 1920 — на початку 1930-х років і становить наступний період у використанні фольклорних джерел для дослідження наймитства. У даний період етологи, правознавці, фольклористи займалися подальшою розробкою теоретичних питань звичаєвого права. Учені того часу поставили завдання комплексного дослідження звичаєво-правових відносин українського селянства, відвівши одне з чільних місць вивченню фольклорних джерел, окреслили їх значення. Було проведено спеціальні дослідження наймитського фольклору; визначено тематику, зміст, основні сюжети та мотиви наймитських пісень, їхнє місце в українському фольклорному фонді; виділено основні форми композиції, поетичні засоби та їхні функції.

Починаючи з другої половини XX ст. вітчизняні дослідники, узагальнивши досвід своїх попередників, розвинули практику залучення фольклорних джерел для вивчення звичаєво-правових уявлень, звернули увагу на соціальні функції фольклору, застосовуючи структурний, функціональний і семантичний аналіз фольклор-

них текстів. Нові підходи етнологів і фольклористів, використання їхніх теоретичних набутків дають змогу дослідити ключові питання звичаєво-правових відносин наймання сільськогосподар-

ських робітників, визначити світоглядні позиції наймитів, їхній соціальний статус, використовуючи як джерела обрядові тексти, заробітчанську пісенність, народні прислів'я та приказки.

- ¹ Сироткін В. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – №1. – С. 39–42.
- ² Березовський І. Питання відображення дійсності в народнопісенному образі // НТЕ. – 1961. – № 3. – С. 20–27; Березовський І. Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – К., 1968.; Гнатюк В. Проблема народнопісенної новаторчості в українській фольклористці XIX – поч. XX ст. // НТЕ. – 1994. – № 5, 6. – С. 3–10; Грица С. Наймитські та заробітчанські пісні // Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 9–44.
- ³ Кистяковський А. Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. – К., 1874. – С. 6; Илларионов Н. Значение обычного права в народном суде // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю». – Вып. 7. – 1893. – С. 8.
- ⁴ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Женева, 1881.
- ⁵ Коціпинський А. Пісні, думки і шумки руського народу на Подолі, Україні і в Малоросії. – К.; Кам'янець-Подільський, 1861.
- ⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб., 1872. – Т. 3. – С. 226–253.
- ⁷ Гринченко Б. Песни // Гринченко Б. Этнографические... – Чернигов, 1899. – Т. 3. – С. 555–664, 127–140.
- ⁸ Гнатюк В. Проблема народнопісенної новаторчості в українській фольклористці XIX – поч. XX ст. // НТЕ. – 1994. – № 5, 6. – С. 6; Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – С. 106–109.
- ⁹ Білецька В. Наймитські пісні // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 135–151; Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975.
- ¹⁰ Сироткін В. Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – №1. – С. 39, 40.
- ¹¹ Снегирев И. О народных пословицах, относящихся к законодательству и старинным судебным обычаям // Радуга. Лит. и муз. альманах на 1830 г. – М., 1830; Снегирев И. Русские юридические пословицы // Московитянин. – 1849. – № 7, 8; Сухов А. Бытовые юридические пословицы русского народа // Юрид. вестник. – 1874. – № 9, 10; Кузнецов Я. Семейное и наследственное право в народных пословицах и поговорках // Журн. министерства юстиции. – 1910. – № 6, 10; Иллюстров И. Юридические пословицы русского народа. – М., 1885.
- ¹² Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка. – К., 1993 (перевидання 1864 р.); Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь. Впорядкував М. Комаров. – О., 1890; Франко І. Галицько-руські народні приповідки // Етнографічний збірник. – Т. 10, 16, 22, 23, 27, 28. – Л., 1901–1910.
- ¹³ Охримович В. Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені. – Л., 1912; Чубинський П. Нескільки слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалистики // Черниговский листок. – 1861. – № 8, август.
- ¹⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. III. – С. 226–253; Т. 6. – С. 75–78.
- ¹⁵ Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб., 1872. – Т. 6. – С. 29–80.
- ¹⁶ Чубинський П. Нескільки слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалистики // Черниговский листок. – 1861. – № 8, август. – С. 30.
- ¹⁷ Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. 6. – С. 77.
- ¹⁸ Язловський Б. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 18.
- ¹⁹ Малиновський О. Програма й план робіт комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 3.
- ²⁰ Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1930. – № 12, 13; Програми до збирання матеріалів

- звичаєвого права. (Праці комісії для виучування звичаєвого права). – 1925. – Вип. 1.
- ²¹ *Малиновський О.* Переднє слово // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – 1928. – Вип. 3. – С. III–IV.
- ²² *Малиновський О.* Програма й план робіт комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці комісії для виучування звичаєвого права. – 1928. – Вип. 3. – С. 5.
- ²³ *Білецька В.* Наймитські пісні // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 135–151.
- ²⁴ *Білецька В.* Жіночі наймитські пісні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т. IX: Праці етнографічно-етнологічної секції. – Вип. 2. – Х., 1930. – С. 59–78.
- ²⁵ *Березовський І.* Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – С. 127, 128.
- ²⁶ *Білецька В.* Наймитські пісні // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 135–151.
- ²⁷ Там само. – С. 137.
- ²⁸ Там само. – С. 146, 148.
- ²⁹ Там само. – С. 151.
- ³⁰ Там само. – С. 147, 150.
- ³¹ Там само. – С. 144.
- ³² *Білецька В.* Заробітчанські пісні. – Х., 1930.
- ³³ *Соловей Т.* «Коренной перелом» в отечественной этнографии (дискуссия о предмете этнологической науки: конец 1920-х – начало 1930-х годов) // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 3. – С. 101–121.
- ³⁴ *Березовський І.* Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – С. 80.
- ³⁵ Див.: Етнографічний вісник. – 1932. – № 10.
- ³⁶ *Березовський І.* Українська радянська фольклористика (етапи розвитку і проблематика). – С. 165.
- ³⁷ *Плісецький М.* Трудова пісня // «Мистецтво. Фольклор. Етнографія». Наукові записки. – Т. I–II. – К., 1947. – С. 183–205.
- ³⁸ *Плісецький М.* Трудова пісня // Український фольклор: критичні матеріали. – К., 1978. – С. 102–107.
- ³⁹ *Дей О.* Звичаєво-обрядова поезія трудового року // Ігри та пісні: весняно-літня поезія трудового року. – К., 1963. – С. 41–48.
- ⁴⁰ Там само. – С. 41–44.
- ⁴¹ Там само. – С. 45–48.
- ⁴² Там само. – С. 43.
- ⁴³ *Бочко М.* Нове і традиційне в емігрантській пісенності // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 49–53.
- ⁴⁴ Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975.
- ⁴⁵ *Бочко М.* Нове і традиційне в емігрантській пісенності // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 49–53; *Грица С.* Наймитські та заробітчанські пісні // Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 9–44.
- ⁴⁶ *Грица С.* Наймитські та заробітчанські пісні // Наймитські та заробітчанські пісні. – С. 10.
- ⁴⁷ Там само. – С. 28.
- ⁴⁸ Там само. – С. 23.
- ⁴⁹ *Бочко М.* Нове і традиційне в емігрантській пісенності // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 49.
- ⁵⁰ Там само. – С. 50.
- ⁵¹ *Березовський І.* Питання відображення дійсності в народнопісенному образі // НТЕ. – 1961. – № 3. – С. 20–27.
- ⁵² *Пазяк М.* Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей // НТЕ. – 1982. – № 5. – С. 43–49; *Пазяк М.* Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. – К., 1984.
- ⁵³ *Сироткін В.* Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – № 1. – С. 39–42.
- ⁵⁴ *Пазяк М.* Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. – С. 140.
- ⁵⁵ Там само. – С. 198, 199.
- ⁵⁶ *Пазяк М.* Прислів'я та приказки про хліборобську діяльність людей // НТЕ. – 1982. – № 5. – С. 44, 45; *Сироткін В.* Прислів'я та приказки як джерело вивчення етико-правових звичаїв і уявлень українського народу // НТЕ. – 1987. – № 1. – С. 42.
- ⁵⁷ Фольклор и этнография. У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов: Сб. научных трудов / Под ред. Б. Н. Путилова. – Л., 1984.
- ⁵⁸ *Гримич М.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006; *Гримич М.* Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип. № 15. – С. 11–18; *Сироткін В.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 2. – Опішне, 1999. – С. 371–377.
- ⁵⁹ *Адоньєва С.* Прагматика фольклора. – СПб., 2004.
- ⁶⁰ Там само. – С. 6.
- ⁶¹ Там само. – С. 11.

In the article the author's purpose is to sum up the experience of usage of folk sources in researches, in which customary relations of employment in Ukrainian traditional national culture are considered.